

Сім'я та родинне виховання: площина дослідження

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується усталеними соціально-економічними відносинами, за яких при всій множинності цінностей і цілей найвищою є людина, її практична діяльність. Вирішальне значення у формуванні людини як особистості належить родині. Саме родина покликана сформувати особистість громадянина, здатного адаптуватися до швидкозмінних суспільних процесів, бути активним учасником виробничих процесів, сповідувати суспільно визнані цінності життя, бути патріотом своєї держави.

Конституцією України, Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття») (1994), Концепцією державної сімейної політики (1994), іншими нормативними документами визначено, що саме сім'я, родина виконує провідну роль у підготовці дітей до самостійного життя, через її діяльність відбувається становлення громадянина як особистості і фахівця, зміцнюється інтелектуальний і духовний потенціал нації.

У сім'ї як базисній складовій неперервної освіти найефективніше здійснюється фізичне, трудове, естетичне та розумове виховання, найбільш гармонійно проходить підготовка до майбутнього сімейного та суспільного життя. Неперехідне значення має родинне виховання в наш час зміни пріоритетів, побудови громадянського суспільства.

Науковий інтерес до вивчення феномену сім'ї існує здавна. Це пов'язано, насамперед, з радикальними перетвореннями суспільної системи в цілому, світогляду людини, економічними та глобальними перетвореннями. В результаті виникли різні моделі сім'ї з її життєвими циклами, соціально-економічним статусом, аксіологічними основами. Вчені прагнули осмислити функціонування інституту сім'ї в різні історичні періоди, особливо цей науковий напрям набуває системного, критичного дослідження в середині XIX ст. Про це свідчать дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних соціологів та антропологів Ф. Енгельса, М. Ковалевського, Б. Малиновського, Л. Морган, П. Сорокіна та ін.

Сім'я та шлюб є історично-конкретною системою взаємовідносин, яка формувалась на основі міжособистісних інтересів подружжя, батьків, дітей та родичів, які були пов'язані спільністю побуту, взаємною підтримкою та взаємодопомогою. З часом сім'я змінюється відповідно до змін у суспільних відносинах, залишаючись одним з найбільш стійких соціальних інститутів, який на сьогодні децю втратив свою провідну функцію – виховну. Звернення

до історичного досвіду сімейного виховання, визначення основних форм і методів роботи батьків з дітьми в контексті наукових досліджень вчених різних років дасть змогу визначити шляхи підвищення виховного потенціалу сучасної родини. Це й зумовлює тему нашого наукового пошуку. З позиції історичного дискурсу ми розглянемо основні підходи до становлення теорії і практики виховання дітей у сім'ї в історії педагогіки.

Насамперед звернемося до родинного виховного досвіду Київської Русі. Він презентований в поглядах митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича. Окремі аспекти сімейного виховання щодо принципів природовідповідності, культуровідповідності, народності досліджували педагоги XVII–XIX століть (О. В. Духнович, Я. А. Коменський, Г. С. Сковорода, К. Д. Ушинський). На пріоритетності родинних цінностей у вихованні підростаючого покоління наголошували письменники І. П. Котляревський, І. С. Нечуй-Левицький, Т. Г. Шевченко, Л. Українка. Кінець XIX та початок XX століття в галузі педагогічної думки позначені працями П. П. Блонського, В. І. Вернадського, П. Ф. Лесгафта, С. Ф. Русової, С. Т. Шацького. Особливої уваги щодо реалізації виховного потенціалу сім'ї надавали видатні педагоги XX століття А. С. Макаренко та В. О. Сухомлинський.

Сімейні цінності українців та українські виховні традиції знаходять відбиття у роботі О. Вишневецького «Сучасне українське виховання», який наголошував на тому, що українська родина є органічною частиною нації і першоджерелом духовного становлення громадянина. Хліборобське життя українців у стародавні часи впливало на родинний устрій. Осідлість, стабільний прибуток від праці на землі, якого досягали переважно жінки, робили матір головною особою в сім'ї і закріпили матріархат. З давніх-давен українська жінка відрізнялася почуттям власної гідності та завжди була берегинею сімейної моралі, вона не терпіла невірності свого чоловіка. Стосунки в українській родині будувалися на визнанні рівноправності чоловіка й жінки. Емансипованість української жінки пов'язана не лише із залишками матріархату в українському характері, а й часто з вимушеною відсутністю чоловіка вдома (визвольні війни, козакування, чумацтво). Жінка часто повинна була брати на себе відповідальність голови сім'ї і виконувати чоловічу роботу. Важливим елементом системи цінностей сімейного виховання є рівновага батьківського і материнського, чоловічого та жіночого елементів [1, с. 162].

Сучасне суспільство та педагогічна наука основною умовою суспільного прогресу вважають розвиток особистості із максимальним використанням можливостей родинного виховання, визнаючи його найбільш ефективним.

Унікальний досвід вирішення проблем виховання саме в сім'ї презентує педагогічний колектив Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, який очолював відомий український педагог О. А. Захаренко.

Не секрет, що на сьогодні царина сімейного виховання менш вивчена порівняно із загальним вихованням. Це пояснюється низкою причин:

– довгі роки в нашій країні здійснювалась державна політика, орієнтована переважно на суспільне виховання, що принижувало роль сім'ї як інституту розвитку особистості, робило мало актуальним вивчення теорії і практики сімейного виховання;

– сім'я, будучи одним із найскладніших утворень в історії людства, має багато взаємозв'язаних напрямків своєї діяльності (функцій), ось чому вивчення особливостей сімейного виховання неможливо вести автономно, у межах однієї педагогіки: потрібен міждисциплінарний комплексний підхід;

– сімейне життя і домашнє виховання – складні предмети наукового дослідження, оскільки досить часто вони є «таємницею за сімома замками», у яку люди без особливого бажання впускають сторонніх, у тому числі й дослідників.

На рубежі століть важливого значення набули питання взаємостосунків між поколіннями (Роберт і Джейн Байярд, Р. Бернеа, В. Сатір, Е. Фромм) та способів роботи із сім'єю (С. Купріянов, Г. Куцебо, О. Наседкіна). У визначенні педагогічних умов удосконалення сімейного виховання зробили свій внесок праці філософів та соціологів В. Афанасьєва, І. Бестужева-Лади, В. Бойка, В. Сисенка, В. Титаренко, А. Харчева та ін.; психологів Б. Ананьєва, А. Баранова, А. Петровського, В. Шубинського та ін. Дослідження процесу соціалізації ми знаходимо в працях В. Ільїна, В. Куєвди, І. Огороднікова, П. Філонова та ін.

Багато зарубіжних авторів звертаються до проблем методології функціонування сім'ї, серед яких слід відзначити Г. Гротеванта, У. Гуда, К. Девіса, У. Дюмона, С. Карлсон, Е. Коула, Р. Хілла та ін. В українській педагогічній науці проблеми сімейного виховання розглядаються також у роботах О. Воропая, В. Постового, В. Скуратівського, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, у наукових публікаціях М. Євтуха, у газетних і журнальних публікаціях з проблем родинного виховання І. Беха, В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчука та П. Щербаня.

Дослідження згаданих вище авторів роблять значний внесок у розробку проблеми сімейного виховання.

Сім'я як об'єкт дослідження привертає до себе увагу цілої низки наукових дисциплін, кожна з яких знаходить у рамках її життєдіяльності свій предмет для вивчення. Так, історія вивчає сім'ю в ретроспективі її розвитку; економіка розглядає сім'ю як елементарний господарський організм; психологія бачить свій предмет в аналізі міжособистісних стосунків між членами сім'ї; демографія – у виконанні сім'єю функцій по відтворенню народонаселення; медицина – у дослідженні стану здоров'я членів сім'ї; соціологія – у вивченні причинно-наслідкових зв'язків становлення і функціонування шлюбу. Педагогіка цікавиться сім'єю у зв'язку з її виховною функцією, намагаючись підтримати і, по можливості, розвинути виховний потенціал батьків.

Прибічники педології – течії в психології та педагогіці, яка виникла в ХХ ст., – В. М. Бахтерєв, П. П. Блонський, Л. С. Виготський і А. Б. Залкінд зробили спробу об'єднати всю сукупність психологічних, анатомо-фізіологічних, біологічних та соціальних підходів до дитини й особливостей її становлення та розвитку й розглянути їх у комплексі.

На увагу заслуговує теорія життєвого і сімейного сценарію, розроблена американським ученим і психологом Е. Берном та його колегами у середині 60-х років. На його думку, план життя створюється у дитинстві, підкріплюється батьками, підтверджується розвитком подій і остаточно складається при виборі життєвого шляху. У сім'ї дитина молодшого шкільного віку отримує уявлення про сімейні ролі, батьківські функції, засвоює навички соціальної поведінки, наслідуючи поведінку батьків. Позбавлення цього викликає відхилення в психічному розвитку, серед яких особливе місце посідають дефекти емоційної сфери, що негативно відбивається на культурі почуттів, поведінці, міжособистісних стосунках і може в майбутньому стати причиною конфліктів – як зовнішніх, так і внутрішніх. Пізніше це вчення розвинулося в теорію ролей Дж. Елдера і П. Хофштеттера, згідно з якою кожна життєву ситуацію можна розглядати як сценарій, де кожному відведене своє місце, час і вихід, а сама сім'я виступає мінітеатром і глядачем одночасно.

Російські дослідники І. В. Гребенніков та Л. В. Ковінько підкреслюють, що уявлення молоді про рольову поведінку в шлюбі залежить від батьківської сім'ї, розуміння своїх майбутніх ролей і функцій, від здатності партнерів розуміти переживання один одного, ідентифікувати себе з іншим, що доволі важливо на початкових етапах розвитку.

У дослідженнях, присвячених проблемі функціонально-рольової поведінки подружжя, значне місце відведено питанню лідерства та керівництва в сім'ї. Їх вивченням займалися Л. І. Кузнецова, М. С. Мацковський, А. Г. Харчев, які визначили можливі сфери лідерства подружжя:

- ділове лідерство – ініціативність партнера у вирішенні важливих питань функціонування сім'ї;
- емоційне лідерство належить тому, хто більшою мірою сприяє створенню позитивного психологічного клімату в сім'ї;
- культурне лідерство досягається перевагами в інтересах і знаннях в галузі науки, культури, економіки, політики, спорту та ініціативністю в організації дозвілля;
- психологічне лідерство виражається в прояві партнером емоційного контакту з дітьми, батьківському виховному впливі, любові та повазі;
- комунікативне лідерство означає планування та регулювання взаємин із родичами, сусідами, друзями та знайомими [4].

На думку Ф. Варкера, Н. Велла, Е. Вогеля, Е. Г. Ейдміллера, Л. А. Гордона та ін., порушення функціонально-рольових очікувань виникає в результаті невідповідності останніх певним вимогам. Наприклад, вимоги не створюють достатньо цілісну систему, коли представникові певної ролі висувають різні обов'язки. Проблеми також виникають при суперечливості різних ролей, які виконує один і той же партнер. Слід також відзначити, що сукупність ролей, які виконує індивід у сім'ї, може не забезпечувати задоволення потреб у повазі, визнанні та симпатії. Трапляється також варіант, коли ролі, які виконує індивід, не збігаються з його можливостями, і через неможливість їх виконання може виникнути нервово-психічна напруга чи тривога. Тобто, коли система сімейних ролей не забезпечує задоволення власних потреб, то руйнується вся система.

Ще один напрямок, який за останні 20 років набув поширення і заслуговує на увагу, – це сімейна психотерапія, першочерговим завданням якої є «системне вивчення сім'ї, комплексна оцінка та діагностика порушень у межах сімейної системи» [3, с. 10] та «вплив на неї (сім'ю) з метою профілактики і лікування різноманітних захворювань, а також наступна соціально-трудова реабілітація» [5, с. 13]. У вітчизняній науці розвиток сімейної психотерапії пов'язаний із працями В. М. Воловика, А. М. Захарова, Т. М. Мішиної, В. К. Мягер, Е. Ш. Натанзона, Л. Ф. Островської. Перспективними нині є синтез «психології взаємин» В. М. Мясіщева і основних положень кібернетики та системного підходу (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицький), значну роль також відіграють концепція діяльності (А. М. Леонтьєв), психологічна теорія груп (А. В. Петровський) та теорія

виховання людини людиною (О. А. Бодальов). Підвищення інтересу до сімейної психотерапії в суспільстві частково пояснюється соціально-економічними та культурними змінами, реформуванням систем соціального та медичного обслуговування населення, появою нових послуг і т.д.

У зв'язку з цим актуальності набуває проблема стилю сімейного виховання як важливішого компонента індивідуального середовища дитини. Поняття «стиль сімейного виховання» належить у психологічній літературі до широкого та багатозначного понятійного апарату дитячо-батьківських взаємин. Під стилем сімейного виховання розуміється багатомірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприйняття та розуміння характеру дитини (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються відносно дитини (поведінковий компонент). Емоційний компонент дослідники вважають найважливішим, визначаючим (О. В. Буренкова, А. Я. Варга та ін.). У вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі представлені роботи, у яких запропоновано як опис, так і порівняльний аналіз різних типологій сімейного виховання (А. Я. Варга, І. О. Горькова, Е. Г. Ейдемиллер, Г. Крайг, А. Є. Личко, Е. Маккобі, Дж. Мартін, В. М. Мініяров, В. Юстицькіс та ін.).

Тож, площина дослідження проблематики історії сім'ї, родинного виховання досить широка. Вона потребує системного міждисциплінарного підходу до вивчення основних закономірностей та тенденцій розвитку сім'ї, її функцій, особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти ; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка. – 1996. – 238 с.
2. Державна національна програма «Освіта» // Україна ХХІ століття. – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
3. Фримен Д. Техники семейной психотерапии / Д. Фримен. – Спб. : Питер, 2001. – 384 с.
4. Харчев А. Г., Мацковский М. С. Современная семья и ее проблемы / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М. : Просвещение, 1978. – С. 34–35.
5. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология и психотерапия семьи. – 3-е изд. / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – Спб. : Питер, 2001. – 656 с.